

HZ. PEYGAMBER VE İNSAN HAKLARI

Yrd. Doç. Dr. Saffet SANCAKLI*

ÖZET

Günümüz dünyasında insan hakları bir değer olarak gitgide daha bir önem kazanmaktadır. Hz.Peygamber'in insanlara gönderiliş gayelerinden birisi yaşadığı toplumda insan haklarını hâkim kılmaktır. Hz. Peygamber, hayatı boyunca kâmil insan tipini oluşturmak için uğraş göstermiştir. Bu makalemizde belli başlı insan hakları, hadisler baz alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hz.Peygamber, İnsan Hakları, Hadis, Kâmil İnsan.

ABSTRACT

In recent times, human rights considered important much more as a value. One of the reasons why the prophet was sent to people is to make dominant human rights in his society. The prophet has tried hard to form ideal human type throughout his life. In this article, basic human rights were studied by means of the *Hadiths*.

Key Words: The Prophet, Human Rights, The *Hadith*, Ideal Human.

GİRİŞ

Günümüz dünyasında en çok gündeme gelen ve tartışılan değerlerin başında insan hakları gelmektedir. Tarihin hiçbir döneminde bugün olduğu kadar hak ve özgürlükler bu denli tartışılmamıştır. İnsan haklarının korunmadığı ve güvence altına alınmadığı bir yerde kargaşa ve anarşi kaçınılmazdır. Bir milletin medenî olma ölçütü salt sanayileşmesi veya teknolojik gelişimini tamamlaması olmayıp insan haklarına gösterdiği değerlerle de ilişkilidir.

1948 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler insan hakları evrensel beyannamesinin maddeleri, İslâm dininin bu alanda getirmiş olduğu evrensel ilkeleriyle paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla insan haklarının günümüzün bir buluşu, yeni bir icadı gibi sunulması doğru değildir. İnsan hakları bütün ilâhi dinlerin ilgi alanında olan hususlardır. İnsan ve toplum hayatıyla ilişkili olan insan haklarının, ilâhi dinlerin ve bu dinlerin tebliğcisi konumunda olan peygamberlerin ilgi alanında olmadığını düşünmek de mümkün değildir. Peygamberlerin gönderiliş amaçlarından birisi; insana insanca yaşamayı öğretmek, insan haklarını yeryüzünde ikâme etmektir. Bütün peygamberlerin ortak yönü, insan haklarını doğal bir güvenceye almaktır. Dolayısıyla yeryüzünde insan hakları alanındaki mücadele yeni başlamış olmayıp insanlık tarihi kadar eskidir. Hz. Peygamber, insan haklarının ikamesi için mücadele vermiş ve insan hakları ihlallerine müdahale etmiştir. O'nun hayatını, uygulamalarını ve hadislerini tetkik ettiğimizde bu

gerçeği açıkça müşahede etmek mümkündür. Özellikle insan hakları açısından vedâ hutbesi¹ ve Medine vesikası² başlı başına incelenmeye ve tahlil edilmeye değer niteliktedir.

İnsanın doğuştan beraberinde getirdiği ve Allah'ın kendisine bahsettiği dokunulmaz hakları elinden almaya veya kısıtlamaya hiçbir kimsenin hakkı yoktur. Örneğin bir kişinin yaşama, bir dine mensup olma gibi haklarını elinden almak veya bu hakları kısıtlamak isteyen kişi, kendisini bir nevi ilâh yerine koymuş olur. Dolayısıyla kişinin doğuştan getirdiği bu tür haklara kimsenin dokunmaması ve bu açıdan kişinin rahatsız edilmemesi gerekir. İnsana gösterilecek saygı burada başlar. Aynı zamanda insan haklarının korunması vicdanlara bırakılan bir husus olmayıp, dinî bir zorunluluk ve yükümlülüktür.

İnsan hakları, devlet ve siyasi otorite tarafından bireye verilmiş bir lütuf olmayıp, bireyin yaşam için vazgeçemeyeceği doğal hakkıdır. Bu haklardan yoksun yaşayan insanın hayatı değerli olmaktan çıkar.³

İnsan fitratına dayanan insan hakları kavramında, temel hak ve hürriyetlerin sayısı oldukça çoktur. Bu makalemizde belli başlı insan hakları hadisler baz alınarak incelenmeye çalışılacaktır.

1- HAK KAVRAMI VE ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim'de, hadislerde ve diğer İslâmî kaynaklarda hak kavramı, çok geniş yelpazede ele alınmakta; kişinin Allah'a, insanlara, hayvanlara ve çevresine karşı hakları söz konusu edilmektedir. Bâtılın zıttı olan hak kavramı, “doğru, gerçek, görev, sorumluluk, borç” gibi anlamları yanında “korunması, gözetilmesi ya da sahibine ödenmesi gerekli olan maddi ve manevî imkan, değer, pay, eşya ve menfaatler”

* Yard. Doç. Dr. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. E-mail: absancakli@hotmail.com

¹ Veda hutbesinin metni ve kaynakları için bk. Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, sh., 379 vd., terc., Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İst., 1997.

² Medine vesikasının maddeleri için bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 131-134, terc., M.Said Mutlu, İrfan Yay, İst., *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, sh., 63 vd.; Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, sh., 31-40, İrfan Yay., İst., 1969; Ekrem Ziya Umerî, *Medine Toplumunu*, sh., 56-59, terc., Nureddin Yıldız, Risâle Yay., İst., 1992.

³ Şekerci Osman, *İnsan Hakları Alanında Temel Belgeler ve İslâm*, sh., 17, Nûn Yay., İst., 1996.

anlamında da kullanılmaktadır.⁴ Yüce Allah'ın güzel isimlerinden biri olan "hak" kelimesinin çoğulu olan hukukun gayesi, hakların kime âit olduğunun belirlenmesi, hakların korunması ve haklara yapılan tecavüzün, zorbalıkların ortadan kaldırılmasıdır.⁵ Dolayısıyla insanın kanı akıtılmaz, canına kıyılmaz, namusuna, toprağına, mesleğine, meskenine ve cinsiyetine dokunulmaz.⁶ Yüzlerce âyet ve hadisin ortak ifadesinden İslâm'ın bu konulardaki görüşleri ortaya çıkmaktadır. Fert ve toplumların her yönüyle hak ve sorumluluklarının belirlenmesi ve dengelenmesi İslâm dininin ana konularından birini teşkil etmektedir.⁷ Önemli olan insanın sahip olduğu haklarıyla beraber onur, şeref, namus ve iffetiyle yaşamasını sağlamaktır.

İnsan fitratıyla örtüşen insan hakları kavramının zihinlerde yaptığı çağrışım insanın sahip olduğu özgürlüklerdir. Yani insan haklarından anlaşılan onun özgürlükleridir.⁸ "Hak ve özgürlük, aslında bir tek gerçeğin iki yönüdür, bir madalyonun iki yüzü gibidir. Çünkü özgürlük bir hak olduğu gibi, her hak da özgürlükle gerçekleşebilir. Hak, özgürlüğün konusu, özgürlük ise hakkın gerçekleşme vasıtasıdır."⁹ Hak ve özgürlüklerin insanın kişiliğine bağlı olarak, doğal, dokunulmaz, vazgeçilemez, engellenemez, kısıtlanamaz, devredilemez ve evrensel olduğunda görüş birliği vardır.¹⁰ Yüce Allah'ın, üstün ve mükerrem bir varlık olan insana bahşettiği bu hakların bir bütün olarak ele alınmayıp aralarında ayırım yapılması da doğru değildir. Herkes için gerekli olan insan haklarına önem vermeyen ve bu haklara riâyet etmeyen toplumlar medeni olamazlar. İlâhi bir kaynaktan beslenmeyen insan hakları uygulamalarında her zaman eksiklik ve çifte standart söz konusu olacaktır.

⁴ Heyet, *İlmihal II (İslâm ve Toplum)*, sh., 527, İSAM, İst., 1999. Hak kavramıyla ilgili geniş tahlil için bk. Ünalın Abdülkadir, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, sh., 11 vd., İzmir, 1997. Ayrıca hak kelimesinin lügat manası için bk. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, II, 332, Dâru Sadr, Beyrut, trs. ; Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, IV, 1460-1461, Mısır, 1982; Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, sh., 125, Kahraman Yay., İst., 1986; Cürcânî, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, sh., 61, İst., 1327; Çağırıcı Mustafa, *Hak Mad.*, T.D.V.İ.A., XV, 137, İst., 1997.

⁵ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Mekâsıdu's-Şerîati'l-İslâmiyye (İslâm Hukuk Felsefesi Gaye Problemi)*, sh., 211, terc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan, Rağbet Yay., 3. bsk., İst., 1999.

⁶ Abdullah Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, sh., 46, terc., Nureddin Demir, Kayıhan Yay., İst., 1983.

⁷ Bardakoğlu Ali, *Hak Mad.*, T.D.V.İ.A., XV, 139, İst., 1997.

⁸ Özdağ Ümit, *Batı'da İnsan Haklarının Doğuşu*, sh., 17, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.

⁹ Kocaoğlu A. Mehmet, *Ekonomik ve Sosyal Haklar*, sh., 1065-1066, Yeni Türkiye, sayı: 22, Ank., 1998.

¹⁰ Karatepe Şükrü, *İnsan Haklarının İlâhi Temelleri*, sh., 109, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.

Hz. Peygamber'in -hayatı boyunca- insanlarla olan ilişkileri çok yoğun bir şekilde geçmiş ve O sürekli sosyal hayatın merkezinde yer almıştır. O, "*İnsanlarla haşır-neşir olup ezalarına katlanan müslüman, insanlara karışmayıp ezalarına katlanmayan müslümandan daha hayırlıdır.*"¹¹ buyurarak toplumdan ayrı yaşanmasını tasvip etmemiştir. Peygamberlik öncesi ve sonrasında sürekli hakkın savunucusu olmuş, haksızlığa uğrayan mağdur kişilerin yanında yer almıştır. Daha gençlik yıllarında haksızlığa, zulme, zorbalığa ve adâletsizliğe karşı mücadele vermiş, bu bağlamda faaliyet gösteren ve iç güvenliği sağlamayı hedefleyen Hilfu'l-Fudûl (Faziletliлер sözleşmesi) adlı sivil toplum teşkilatına girmede tereddüt etmemiş ve bu teşkilatta bilfiil çalışmıştır.¹² Her türlü zulme ve haksızlığa karşı mücadele amacıyla ihdas edilmiş olan, ancak Cahiliyye döneminin bir ürünü olan bu teşkilata katılmıştır.¹³ Hz. Peygamber'in, genç yaşta bu teşkilata katılmak suretiyle daha o zamanda insan haklarına ne derece önem verdiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber risâlet görevinden sonra da bu olayı zaman zaman hatırlayarak davet edildiği takdirde yine böyle bir toplulukta yer alabileceğini ifade etmiştir.¹⁴ Onun bu tavrı, Cahiliyye ürünü olup olmadığına bakmaksızın hak ve faziletten yana olmanın bizatihi İslâm'ın gereği olduğuna bir işaret olarak kabul edilebilir.¹⁵

2- İNSANIN DEĞERİ VE ONURU

Şu bir gerçek ki, bir toplumda insan haklarına değer verilip verilmediği insan unsuruna verilen değerden anlaşılmaktadır. Nerede insana değer veriliyor ve insana saygı duyuluyorsa orada insan haklarının varlığından söz edilebilir. Dolayısıyla insan hakları konusunda en önemli husus insan unsurudur. İslâm dini insana en büyük değeri vererek evrende en değerli varlık olduğunu ilan etmiş ve eşref-i mahlukât olduğunu bildirmiştir. Akıl ve irade sahibi olmakla diğer varlıklardan ayrılan ve üstün hale gelen

¹¹ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, Kıyâme, B.55, thk., A.M.Şakir-M.F.Abdülbaki- İ.Adve Avad, Kahire, 1938.

¹² İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 94, thk., Süheyl Zekar, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1992; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 26-27, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 6. bsk., Beyrut, trs.

¹³ Kırbaşoğlu M.Hayri, *İslâm ve İnsan Hakları Üzerine -Eleştirel Bir Yaklaşım-*, sh., 279, Yeni Türkiye, sayı: 21, Ank., 1998.

¹⁴ İbn Hişâm, a.g.e., I, 94; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 49-50.

¹⁵ Kırbaşoğlu M.Hayri, a.g.m., sh., 279.

insan, sadece bedeni varlığı ile değil, manevi yönleriyle de değerlidir. İnsan salt et ve kemikten müteşekkil mekanik bir varlık olmayıp ruh ve bedeniyle beraber bir bütündür.

“Muhakkak ki, Biz insanı en güzel şekilde yarattık, sonra onu aşağıların en aşağısına indirdik, yalnız inanıp hayırlı işler yapanlar bundan müstesnadır. Onlara kesintisiz mükâfat vardır”¹⁶ “And olsun ki, Biz insanoğullarını şerefli kıldık”¹⁷ Dolayısıyla saygın bir konumda bulunan ve yeryüzünün halifesi onuruna sahip olan insana saygı göstermek onun hak ve hürriyetlerine saygı göstermekle başlar.¹⁸ İslâm dininin insana verdiği değeri hiçbir ideoloji vermemiştir. Bununla beraber İslâm dininin fevkalade önem verdiği hususlardan biri de -ki bu da insan hakları açısından önemli bir husus- üstün manevi değerlerle mücehhez kılarak insan haklarına saygılı insan-ı kâmil dediğimiz insan tipini (üstün insan modelini) yetiştirmektir. Bu insan tipi yetiştirilmediği sürece kanuni zorlamalar olsa da insan haklarının istenilen düzeyde uygulanması mümkün değildir. Hz. Peygamber kendi döneminde bu amacı gerçekleştirmiş, kendinden sonraki dönemlerde bu insan tipinin yetişmesi için örnek teşkil etmiş ve gerekli mesajları vermiştir.

Hz. Peygamber, iyi insan tipinin oluşması için gereken tedbirleri almış, bunları kendi döneminde uygulamalı olarak göstermiştir. İyi ve erdemli insan olmayı teşvik eden hadislerin çokluğu da dikkat çekmektedir. “Her iyilik sadakadır.”¹⁹ “Bir iyiliğe öncülük eden kimseye o iyiliği yapanın ecri gibi sevap vardır.”²⁰ “Müslüman elinden ve dilinden başkalarının emin olduğu kişidir.”²¹ “Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe imân etmiş olamaz.”²² “Her kim bir iyilik yaparsa ona, ondan yediyüze kadar sevap yazılır.”²³ “Sizin en hayırlınız ahlâkı en güzel olanınızdır.”²⁴, “İyilik güzel ahlâktan ibarettir...”²⁵ “İnsanların en hayırlısı, ömrü uzun, ameli güzel

¹⁶ Tîm, 95/4 -5.

¹⁷ İsrâ, 17/70.

¹⁸ Akgündüz Ahmet, *İnsan Hakları Alanında Temel Belgeler ve İslâm*, sh., 23, Nün Yay., İst., 1996.

¹⁹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî*, Edeb, 33, Çağrı Yay., 2.bsk., İst., 1982; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, Zekât, H.No:53, thk., M. F. Abdülbaki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1956 . Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, es-Sicistânî, Sünen, Edeb, B. 60, Çağrı Yay., İst., 1981.

²⁰ Müslim, İmâre, H.No: 133; Ebû Dâvûd, Edeb, B. 115; Tirmizî, İlim, B. 14.

²¹ Buhârî, İmân, B.4; Müslim, İmân, H.No: 65; Ebû Dâvûd, Cihâd, B. 2; Tirmizî, İmân, B.12; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, İmân, B. 9, Çağrı Yay. İst. 1981.

²² Buhârî, İmân, B.7; Müslim, İmân, H.No: 71.

²³ Müslim, İmân, H.No: 204.

²⁴ Buhârî, Edeb, B. 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 185, Çağrı Yay., İst., 1982.

²⁵ Müslim, Birr, B.14-15; Tirmizî, Zühd, B.52.

olanıdır.”²⁶ Esas olan insanlara yardım etmek, iyilik yapmak ve hizmet etmektir. Müslüman, tüm varlıklara karşı sorumlu ve görevleri olan kişidir. Hak, adâlet, şefkat, merhamet ve hoşgörü sahibi olan bir kimse, diğer varlıklara karşı hakkaniyete titizlik gösterme konusunda son derece dikkatli olacaktır. Böyle bir anlayışta olan insan, hiçbir canlıya zarar vermemek için çaba sarf edecektir. Hatta o, yolda insanları rahatsız edecek bir maddeyi bertaraf etmekle sorumlu olduğu bilincindedir.²⁷ İslâm, kötü insan tipinin oluşmaması için de gereken tedbirleri almış ve kötü insan tipiyle mücadele etmiştir. Nitekim hadiste kötülüklerle mücadele hususunda şu strateji verilmektedir: “*Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir.*”²⁸ Böylece İslâm’ın amacı üstün insanî niteliklere sahip bireyler yetiştirerek topluma kazandırmaktır.

3- YAŞAM HAKKI VE CAN GÜVENLİĞİ

İnsan haklarının en başında yaşama hakkı ve can güvenliği gelmektedir. Çünkü yaşam hakkı diğer tüm hakların kaynağı durumundadır. Allah’ın verdiği cana kimsenin kıyma hakkı yoktur. Bunun ağır bir suç olduğu Kur’ân’da şöyle anlatılır: “...*Haksız yere bir cana kıyan kimse sanki bütün insanları öldürmüş gibidir. Birine hayat veren kimse de bütün insanlara hayat vermiş gibidir.*”²⁹ “*Allah’ın haram kıldığı cana kıymayın...*”³⁰ “*Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın haram kıldığı cana kıymayın.*”³¹ Yaşama hakkı ve güvencesi içerisinde olmayan bir kişinin dengeli ve sağlıklı bir yaşam sürmesi düşünülemez.

Hız Peygamber, insan yaşamı ve değeri üzerinde çokça durmuş ve târihî vedâ hutbesinde “*(Mü’minler), bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddestir. Her türlü tecâvüzden korunmuştur.*” buyurarak³² müslümanların can, mal, ırz ve namus

²⁶ Tirmizî, Zühd, B. 21-22.

²⁷ Bk. Müslim, Birr, H.No: 131.

²⁸ Müslim, İmân, H.No:78. Ayrıca bk. Tirmizî, Fiten, B. 11; Nesâî, İmân, B. 17.

²⁹ Mâide, 5/32.

³⁰ İsrâ, 17/33.

³¹ En’âm, 6/151.

³² Buhârî, Edeb, B. 43, Hacc, B. 132; Müslim, Birr, H.No: 32, Kasâme, H.No: 29-30, Hacc, H.No: 147. Ayrıca bk. Buhârî, Diyât, B. 6, Mezâlim, B. 33, İlim, B.37, Meğâzî, B.77, Edâhî, B.5, Hudûd, B. 9,

güvenliğine vurguda bulunmuş, insanların sulh, sükûnet içerisinde birbirlerinin haklarına riâyet ederek yaşamalarını istemiştir. İnsanın kendi hayatına saygı duyması gerektiği gibi başkalarının hayatına da saygı göstermesi gerekir. Dolayısıyla insan, intihar yoluyla kendi yaşamına kastedemeyeceği gibi başkalarının hayatına da kastedemez. Kendisiyle ve insanlarla barışık olan bir insandan böyle bir hareket beklenemez. Ayrıca Hz. Peygamber, intihar etmenin cezayı gerektirdiğini hadislerinde bildirmiştir.³³ Anne karnında cinayet olan kürtaj da insan yaşamına verilen değerden dolayı yasaklanmıştır.

Hz. Peygamber, insanın dirisine değer verdiği gibi ölüsüne de değer vermiştir. Bir gün ashâbıyla otururken yanlarından bir Yahudi cenazesinin geçtiğini farkedince hürmeten ayağa kalkmıştır. Yanındakiler bu durumu yadırgamış olmalı ki, “*Ya Rasûlallah, bu bir Yahudi cenazesidir.*” deyince Hz. Peygamber, “*O insan değil midir?*” cevabını vermiştir.³⁴

Tarih boyunca İslâm toplumlarında gayr-i müslim toplumlarda yaşanan kazıklı voyvodalar, insanların canlı canlı hayvanlara parçalattırılması, ölü insan kellelerinin sokaklarda dolaştırılması gibi insanlık dışı olaylar yaşanmamıştır.³⁵ Dolayısıyla İslam’da insanın dirisine de ölüsüne de saygı gösterilmiştir.

İnsanın yaşama hakkı hiçbir kimse tarafından elinden alınamayacağı gibi devlet tarafından da alınamaz. İnsanın her türlü hakkını koruyabilmesi ve bu haklarından faydalanabilmesi için fizikî varlığını sürdürmesi gereklidir. Bu açıdan insanlar “öldürülmezlik” hakkına sahiptir.³⁶

İslâm, kişilerin özel hayatıyla ilgili hususları da koruma altına almıştır. İnsanları kırıcı ve rencide edici hususlar olan gıybet, iftira, dedikodu, alay etmek, kusurları araştırmak, insanları hakir görmek, evlere izinsiz girmek, tecessüs gibi onur kırıcı şeyler yasaklanmıştır. Bu tür kötü huylar, insanı/toplumunu huzursuz ettiği gibi, kaba kuvvetin kullanılmasına ve cinayetlerin işlenmesine de yol açabilir.

Fiten, B. 8, Tevhid, B. 24; Müslim, Kasâme, H.No: 25; Ebû Davud, Sünne, B. 32; Tirmizî, Diyât, B.22. Hz. Peygamber’in vedâ hutbesi kütüb-i sitte’nin muhtelifler yerlerinde yer almaktadır.

³³ Bk. Müslim, İmân, H.No:175; Tirmizî, Tıb, B. 7.

³⁴ Buhârî, Cenâiz, B.50.

³⁵ Batıda insanlık dışı yaşanan olaylarla ilgili bk. Thomas Paine, *İnsan hakları*, sh., 38-39, terc., M.Osman Dostel, M.E.B.Y., İst., 1998.

³⁶ Aydın Hakkı, *İslâm ve Modern Hukukta İşkence*, sh., 20, Beyan Yay., İst., 1997.

4- İNANÇ VE İBÂDET ÖZGÜRLÜĞÜ

İslâm, “hürriyeti” insan hayatının anlamını gerçekleştiren bir unsur olarak görmektedir.³⁷ Din, vicdan ve ibâdet hürriyeti, insanın temel hak ve hürriyetlerinin en önemlilerindedir. Herkes bir din seçme ya da seçmeme hakkına sahiptir. Bu konuda kimseye dayatma ve baskı yapılamaz. Kişiler hür iradeleriyle seçim yapma hakkına sahiptir. Hiçbir kimse inancından dolayı kınanmamalı, aşağılanmamalı, alay edilmemeli ve rencide edilmemelidir. Din seçme hakkına sahip olan kişi, aynı zamanda dinini tümüyle öğrenme, öğretme, yayma ve yaşama hakkına sahip olduğu gibi, bu alanda her türlü örgütlenme hakkına da sahiptir. Çünkü din, vicdanlarda hapsedilen ve mahkum edilen bir kurum değildir.

İnanç özgürlüğünün kutsallığı ve Allah’ın insanın bu kutsal hakkını özgür iradesiyle kullanmasına izin vermiş olması, bu kutsalın değer boyutunu gösterir. Âyet ve hadisler, inanmanın tamamen iradî bir eylem biçimi ile gerçekleşeceğini, zorla olmayacağını açıkça belirtmektedir.³⁸

Kimse kimseye din dayatma hakkına sahip değildir. İslâm’ın evrensel mesajlarında bu konu önemli bir yer tutmaktadır: “*Dinde zorlama yoktur; artık hak ile bâtil iyice ayrılmıştır.*”³⁹ “*Ey Muhammed! Eğer Rabbin dileyseydi yeryüzünde bulunanların hepsi elbette imân ederlerdi. O halde sen inanmaları için insanları zorluyor musun?*”⁴⁰ “*Ve de ki: Hak Rabbinizdendir; Öyle ise dileyen imân etsin, dileyen inkâr etsin.*”⁴¹ Tarih boyunca bu mesajlarla hareket edildiği için İslâm toplumlarında yaşayan gayr-i müslimler İslâm'a girmeye hiçbir şekilde zorlanmamış, cizye ödemek ve sorumlu hareket etmek şartıyla vicdan ve inanç hürriyetine sahip, dinlerinde, ibâdetlerinde serbest olmuşlardır. Böylece İslâm barış, haklara saygı, güven ve düzen dini olduğunu göstermiştir. Mekke fethedildiğinde kimseye dinini değiştirmek için baskı yapılmamış, inançlara müdahale edilmemiştir.

³⁷ Muhammed Umara, *Adâlet Öğretisinde İnsan Olma Hakkı*, sh., 12, terc., Ali Aslan, 1996.

³⁸ Atalay Orhan, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, sh., 123, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yay., İst., 1999.

³⁹ Bakara, 2/256.

⁴⁰ Yunus, 10/99.

⁴¹ Kehf, 18/29.

Kişiler, tercih ettikleri dine göre yaşama ve âyin yapma, ibâdet etme özgürlüğüne sahiptir. Bu alanda da tam bir serbestlik olması gerekir. Peygamber'in ve müslümanların görevi İslâm'ı usûlüne uygun bir şekilde tebliğ etmektir. “(Ey Rasûlüm) Biz, seni bütün insanlara müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik, fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”⁴² “Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik.”⁴³

Kendisini müşriklere karşı uzun süre koruyan amcası Ebû Tâlib hastalandığı esnada Hz. Peygamber, amcasının kelime-i şehâdet getirmesini arzu etmiş ancak buna muvaffak olamamıştır. Ebû Talib, yanında bulunan müşriklerin etkisinde kalarak ecdadının dini üzerine ölmeyi tercih ettiğini ifade etmiştir.⁴⁴ Bu olay üzerine şu âyet nâzil olmuştur: “(Rasûlüm) sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin; bilakis Allah dilediğine hidâyet verir ve hidayete girecek olanları en iyi o bilir.”⁴⁵ Başka bir âyette de şöyle buyrulmuştur: “Sen ne kadar hırs göstersen yine insanların çoğu imân edecek değildir.”⁴⁶ Bu da gösteriyor ki, Peygamber de olsa kişi, zorla bir insana dini kabul ettirmekle yükümlü değildir. Sadece tebliğ etmek yeterlidir. Kişiler, bir dini kabul etmek veya etmemek konusunda serbest ve özgürdür.

5- DÜŞÜNCE VE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ

Kişinin yaşama hakkı hukuki güvenceye kavuşturulduğu gibi, insana irade özgürlüğü verilmiş olduğu için, düşünce özgürlüğü de tanınır.⁴⁷ İnanç ve düşünce özgürlüğü konusunda yapılan baskılar ve kısıtlamaların hiçbir haklı mantığı ve sebebi yoktur. Demokrasinin omurgası konumunda olan düşünce özgürlüğü olmayan toplumlarda ilerleme ve gelişme de olmaz.

⁴² Sebe, 34/28.

⁴³ Enbiyâ, 21/107.

⁴⁴ Buhârî, Tefsîr, B.9, 29; İbn İshâk, *Siyeru İbn İshâk*, sh., 222, thk., M.Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l- Kur'ân*, VI, 487-489, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, sh., 213-214, thk., es-Seyyid el-Cümeylî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1994; Cassâs, *Ahkâmu'l- Kur'ân*, III, 211, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, sh., 164, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.

⁴⁵ Kasas, 28/56. Nüzul sebebi konusunda bk. Taberî, a.g.e., VI, 488; Vâhidî, a.g.e., sh., 279-280; Suyûtî, a.g.e., sh., 222.

⁴⁶ Yusuf, 12/103.

⁴⁷ Hatemi Hüseyin, *İslâm'da İnsan Hakkı ve Adâlet Kavramları*, sh., 9, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.

İslâm, insanları düşünme ve araştırmaya davet etmiş, körü körüne taklitten sakındırmış ve tahkiki bir inanca sahip olmalarını insanlardan istemiştir.⁴⁸ Düşünceye değer veren toplumlarda düşüncenin dondurulmaması, düşüncenin önünde hiçbir engelin bulunmaması gerekir. İslâm'da varolan ictihad faaliyeti düşünceye değer verildiğinin en güzel göstergesidir. Düşünmek, tartışmak ve müzakere etmek ictihad faaliyetleri arasında yer alan unsurlardır. Düşünce üretme ve düşünce aktarma salt bir hak olmayıp, aynı zamanda dinî bir yükümlülüktür. İslâm dininin akla çok önem vermesi demek düşünceye de önem vermesi anlamına gelir. Bu bağlamda doğru, iyi ve yararlı düşünceleri açıklamak ve ifade etmek teşvik edilmektedir. Düşünce tehlikeli ve zararlı bir şekilde eyleme dönüşmediği sürece suç olmamalıdır. Dolayısıyla herkes, endişe ve kaygı duymadan rahat bir şekilde düşüncesini açıklama özgürlüğüne sahip olmalıdır.

İslâm'da bireysel özgürlük, devletin bireye bahsettiği bir alan değil, aksine bireyin doğuştan getirdiği bir takım fitrî, devredilemez ve ertelenemez haklarındanır.⁴⁹ Dolayısıyla medeni toplumlarda yazar ve aydınlar düşüncelerinden dolayı suçlanmamalı ve mahkum edilmemelidir.

Düşünceye kısıtlama getirmemiş olan Hz. Peygamber, hayatı boyunca düşünce özgürlüğüne son derece önem vermiş, kişileri düşünce ve görüşlerini açıklamaya teşvik etmiş, onların düşünce ve görüşlerinden istifade etmiştir. Zaman zaman ashâbıyla istişâre ederek verdiği bazı kararlarda onların düşünceleri etkili olmuştur. İstişâre bir nevi görüş ve düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlayan bir eylemdir. Örneğin, Medine'ye yapılan hicretten kısa bir süre sonra müşriklerle yapılan Bedir savaşında müslümanlar galip gelmiş ve savaşta ele geçen esirlere yapılacak muâmele konusunda herhangi bir nass ortada olmayınca⁵⁰ Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi ashâbının ileri gelenleriyle konuyu müzâkere etmiş ve onlardan görüş almıştır. Hz.Ömer, düşmanın sindirilmesi ve korkutulması için esirlerin öldürülmesinden yana olmuştur. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'in görüşü olan esirlerin fidye karşılığı serbest bırakılması

⁴⁸ Nebhan M.Faruk, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, sh., 279, terc., Servet Armağan, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İ.Ü.E.F.Y., cild: VII, cüz: 1-2, İst., 1978.

⁴⁹ Atalay Orhan, a.g.e., sh.122.

⁵⁰ Bilindiği gibi esirlere karşı değişik şekillerde muâmele yapılabilir. a)- Esir mübâdelesi. b)- Fidye karşılığı salıvermek. c)-Karşılıksız salıvermek. d)-Köle edinmek. e)- Öldürmek. Geniş bilgi için bk., Özel Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, sh., 35-36, 81-90, T.D.V.Y., Ank., 1996; Kapar M.Ali, *Hz.Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, sh., 191-199, Esra Yay., Konya, 1993.

görüşünü benimsemiş ve bu görüşü uygulamaya koymuştur.⁵¹ Kaynaklarda bu görüşlere ve yapılan tartışmalara, müzakerelere geniş olarak yer verilmektedir.⁵²

Başka bir örnek: Uhud savaşının Medine içinde mi, yoksa Medine dışında mı yapılacağı konusunda ihtilaf edilmiş, ortaya farklı görüşler çıkmış, Hz. Peygamber de kendi görüşüne aykırı olan Medine dışında savaşın yapılması görüşünü kabul etmiştir.⁵³ Bedir savaşında ordunun konuşlandırılması ile ilgili görüş beyan eden Hubâb b. Münzir isimli sahabînin görüşü kabul edilmiş ve Peygamber verdiği kararından vazgeçmiştir.⁵⁴ Hudeybiye antlaşmasında farklı ve aykırı düşünce ve görüşler ortaya çıkmış, Hz. Peygamber de bu görüşlerden rahatsız olmamıştır.⁵⁵

Bu anlayışla yetişen sahabe, yanlış gördüğü uygulamalarda kendi düşüncesini açıklamaktan çekinmemiştir. Halifelerin hatalarını halk huzurunda söyleyenler olmuştur. Örneğin Hz. Ömer bir konuşmasında kadınların mehirlerinin azaltılmasından yana olduğunu belirtince bir kadın ayağa kalkarak onu tenkid etmiş, Hz. Ömer, o kadını azarlayarak susturma yoluna gitmemiş, aksine ona hak vermiştir.⁵⁶ Aynı zamanda Hz. Peygamber terbiyesi alan Hz.Ebû Bekir ve Hz. Ömer kendi idareleri döneminde yapılacak yanlışların düzeltilmesi için kendilerinin tenkid edilmesini ve yanlış davranışlarının düzeltilmesini istemiştir.⁵⁷

“Barika-i hakikat müsâdeme-i efkârdan doğar.” sözü düşünceye verilen önemi ve değeri en güzel bir şekilde anlatmaktadır.

⁵¹ Bu olay üzerine Enfâl, 8/67-69. âyetleri nâzil olmuştur.

⁵² Bk.Müslim, Cihâd, H.No: 58; Ebû Davûd, Cihâd, B.121; Tirmizî, Cihâd, B.34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 30-31, 383; İbn İshâk, a.g.e., sh., 287; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, II, 22, Dâru Sâdır, Beyrut, 1985; İbn Hişâm, a.g.e., I, 500; Taberî, a.g.e., VI, 286-287; Cassâs, a.g.e., III, 107-108; Vâhidî, a.g.e., sh., 194-196.

⁵³ Bk. İbn İshâk, a.g.e., sh., 303; İbn Sa'd, a.g.e., II, 38-39; İbn Hişâm, a.g.e., II, 586-587.

⁵⁴ Bk. İbn Sa'd, a.g.e., II, 15; İbn Hişâm, a.g.e., I, 454; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, III, 427, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.

⁵⁵ İbn Hişâm, a.g.e., II, 783; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, sh.,89 vd.

⁵⁶ Abdurrezzak, Ebû Bekr Abdurrezzak b. Hemmâm, el-Musanef, VI, 180, Beyrut, 1972.

⁵⁷ Bk.İbn Hişâm, a.g.e., I, 1075; H.İbrahim Hasan, İslam Tarihi, I, 268, terc., İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yay., İst., 1985.

6- ADÂLET ve EŞİTLİK

Yeryüzünde insanların aradığı ve gerçekleşmesini isteği en önde gelen değerlerin başında adâlet ve eşitlik ilkesi gelmektedir. Bu iki ilkeye değer verilmeyen toplumlarda insanlıktan bahsedilemez, kargaşa eksik olmaz, birlik ve beraberlik sağlanamaz.

Adâlet herkese hakkını vermek, dengeyi sağlamaktır. Allah Teâlâ haksızlığı kendine de kullarına da haram kılmış⁵⁸ ve pek çok âyette adâleti emretmiştir:⁵⁹ “...İyi bilin ki, Allah’ın lâneti zalimlerin üzerindedir.”⁶⁰ “Doğrusu O (Allah) zalimleri sevmez.”⁶¹

Zulmün karşıtı olan adâlet; orta yol, denge, haksızlıktan uzaklaşma, ve her şeyi yerli yerine koymak anlamında İslâm sisteminin ve uygarlığının topluca ifadesidir. Adâlet aynı zamanda hak olduğuna göre, hakkı çiğnemek zulüm ve despotluktur.⁶² Mahkemelerde herkes eşittir. Kimsenin bir rüçhaniyeti, imtiyazı yoktur. Hukukta eşitlik İslâm’ın en esaslı bir ilkesidir.⁶³ “Bir topluluğa duyduğunuz kızgınlık sizi adaletsizlik yapmaya itmesin. Adâletli olun.”⁶⁴ ifadesi de bir uyarı mâhiyetindedir. İslâm’da karşılıklı haklara riâyet esastır. “Zarar vermek ve zarara zararlarla karşılık vermek yoktur.”⁶⁵

Hak ve adâlet konusu insanları her zaman meşgul etmiş bir meseledir. Hz. Peygamber’in hayatı incelendiği zaman onun hem içte ve hem de dışta hak ve adâleti sağlamaya çalıştığı görülür. O, bir taraftan Mekkeli ve Medineli müslümanlar yani muhacir ve ensar arasında kardeşlik ilan ederken, diğer taraftan da Medine sözleşmesi ile müslüman, Yahudi ve müşrikler arasında hak ve adâleti sağlamaya çalışmıştır.⁶⁶

⁵⁸ Müslim, Birr, H.No:55.

⁵⁹ Karaman Hayrettin, *İslâm’a Göre İnsan Hakları ve Ödevleri*, sh., 232, Yeni Türkiye, sayı: 21, Ank., 1998.

⁶⁰ Hud, 11/18.

⁶¹ Şûra, 42/40.

⁶² Muhammed Umara, a.g.e., sh., 47.

⁶³ H. Kazım Kadri, *İnsan Hakları Beyannâmesinin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, sh., 62, Yayınlayan: Osman Ergin, İst., 1949.

⁶⁴ Mâide, 5/8

⁶⁵ Mâlik b. Enes, el-Muvatta’, Akdiye, H.No: 31, thk., M.F. Abdalbaki, trs.; İbn Mâce, Ebû Abdillâh el-Kazvînî, *Sünen*, Ahkâm, B. 17, thk., M. F.Abdalbaki, Dâru’l-Fikr, trs.; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 327.

⁶⁶ Eskicioğlu Osman, *İslâm ve Uluslararası Adâlet*, sh., 118, Doğu’da ve Batı’da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.

Peygamberin kendisine gelen dâvâlarda yegâne ölçüsü hak, adâlet ve eşitlik olmuştur. O, hüküm verirken hiç kimseye iltimas, imtiyaz ve ayrıcalık tanımamış, zengin, fakir, soylu, asil herkese aynı mesâfede davranmıştır. Suç işleyen varlıklı bir kadının affedilmesi, cezâsının tatbik edilmemesi için kendisine gelindiğinde hâkimlere örnek olacak olan şu vecîz sözünü söylemiştir: “Sizden evvelki toplumların helâk olmalarının başlıca sebebi, aralarında itibarlı bir kimse suç işlediği zaman ona dokunmamaları; zayıf ve kimsesiz biri suç işlediğinde ise onu cezaya çarptırmaları olmuştur. Allah'a yemin ederek söylüyorum ki, şâyet bu hırsızlığı kızım Fâtıma da yapsaydı mutlaka onun da elini keserdim”⁶⁷

Hz. Peygamber, aynı zamanda Kur’ân’a dayalı olarak⁶⁸ suçun ferdilik prensibini getirmiş, ayrıca suçlunun affedilme yetkisinin sadece mağdura ve âilesine ait olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Kimse, suçu kesinleşmedikçe suçlu olarak ilan edilemez. Bu meyanda Mecellenin 8. maddesinde yer alan “Beraet-i zimmet asıldır.” kuralı, evrenselliğini korumaktadır.⁷⁰ Kur’ân ve hadisler baz alınarak böylesine daha nice güzel kaideler konulmuştur.

İslâm’da fertler arasında ırk, renk, soy, sop, makam, mevki, fakirlik, zenginlik, şan, şöhrat gibi hususlarda üstünlük yoktur.⁷¹ “...Allah katında sizin en üstün olanınız, Ondan en çok korkanınızdır...”⁷² Hukuk önünde herkes eşittir. Mahkemeler tarafsızdır. Hz. Peygamber, kanun önünde herkesi bir tarağın dişleri gibi eşit gördüğünü, kimseyi üstün görmediğini şu hadislerde pekiştirmektedir; “Ey insanlar! şuna dikkat ediniz ki, sizin Rabbiniz birdir; babanız birdir. Arabın arab olmayana, Arab olmayanın araba; beyazın siyaha, siyahın beyaza Allah korkusu dışında hiç bir üstünlüğü yoktur.”⁷³ “İnsanlar Âdem’in çocuklarıdır. Âdem’i de Allah topraktan yaratmıştır.”⁷⁴ Üstün ırk, üstün kavim gibi bir iddiaya İslâm’da yer yoktur.⁷⁵ Irkçılık günümüz insan hakları açısından aşılamayan bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Halbûki İslâm dini, ırk ayırımını asırlar öncesinden kaldırmıştır. Hz.Peygamber’in hadislerinde ve

⁶⁷ Buhârî, Hudûd, B.II; Müslim, Hudûd, H. No 8-11; Ebû Dâvud, Hudûd, B.4.

⁶⁸ Bk.En’âm, 6/164.

⁶⁹ Buhârî, Hudûd, B.II; Müslim, Hudûd, H. No 8-11; Ebû Dâvud, Hudûd, B.4.

⁷⁰ Armağan Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, sh., 86, D.İ.B.Y., Ank., 1987.

⁷¹ Bk. Tevbe, 9/24-25; Kehf, 18/28,32-43; Taha, 20/131; Kasas, 28/76-82; Sebe, 34/35; Abese,80/1-12

⁷² Hucurât, 49/13.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 411.

⁷⁴ Ebû Dâvud, Edeb, B. 111; Tirmizî, Menâkıb, B. 73.

⁷⁵ Hatipoğlu M.Sait, *Hilâfetin Kureyşliliği*, sh., 129, A.Ü.İ.F.D., XXIII, Ank., 1978.

uygulamalarında bunun çok güzel örneklerini görmekteyiz. İslâm'da insanlar arasında birinci sınıf, ikinci sınıf veya asiller gibi ayrımlar yapılamaz. Hiçbir kimseye veya zümreye ayrıcalık veya imtiyaz verilemez.

Üstünlük ve fazilet insanî ve ahlâki ilkelere aittir. Kim daha çok Allah'ın ve insanların hukukuna riâyet ediyor ve Alah'tan korkuyorsa o üstün ve erdemli insandır. Kişi belli bir ehliyet ve liyakata sahipse belli bir mevkiye gelmesinde saydığımız hususlar engel değildir. Örneğin Hz.Peygamber, pek çok sahabe olmasına rağmen azatlı kölesi Zeyd'in oğlu Üsâme'yi komutan tayin etmiştir.⁷⁶ Mu'te savaşında da babasını komutan tayin etmiştir. “*Şüphesiz Allah, sizin bedenlerinize ve sûretlerinize bakmaz. Ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.*”⁷⁷ Eşitliğin en güzel uygulamalı örneklerini ibâdetlerde görmekteyiz. Örneğin camide namaz kılmaya gelen herkes statü farkı gözetilmeksizin aynı safta omuz omuza namaz kılmaktadır. Fakir ile zenginin, idare edenle idare edilenin, işçi ile işverenin aralarında, insan olmaları yönünden hiçbir ayırım gözetilmemektedir.

İnsan hakları evrensel beyannamesinin birinci maddesinde yer alan “Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar, akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirilerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket ederler.” kısmı yukarıdaki görüş ve delillerle kıyas edildiğinde İslâm'ın genel ifadesini yansıtmaktadır.⁷⁸

7- KADIN VE ÇOCUK HAKLARI

İslâm'ın kadına değer vermesi, sadece Arap yarımadasında değil, o zamanki ileri bütün ülkelerde karanlıklar içinde bocalayan önceki âile düzenini ıslah etmek için getirdiği esasların en önemlisidir. Kadına değer vermede İslâm, eski-yeni bütün hukuk ve yasaların ulaşamadığı zirveye ulaşmıştır. Çünkü mali ve medeni bütün haklarını tanımış, insani veya sosyal alanda kadınla erkek arasında ayırım yapmamıştır.⁷⁹ İslâm'ın kadın konusunda getirdiği ilkeler ve yenilikler devrim niteliğindedir. Günümüz dünyasında hala kadına gereken değer verilmeyip bir zevk aracı olarak telakki

⁷⁶ Buhârî, Megazî, B. 45, 87; Müslim, Fedâilü's-Sahabe, H.No:63.

⁷⁷ Müslim, Birr, H.No: 33-34; İbn Mâce, Zühd, B.9.

⁷⁸ Şekerci Osman, a.g. e., sh., 31.

⁷⁹ Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, sh., 263, terc. İbrahim Sarmış, Fecr Yay., Ank., 1999.

edilmekte, ahlaksızlığa sürüklenmektedir. Kadının sahip olduğu haklar geri alınmaya çalışılmaktadır.

Kadının onurunu korumak için İslâm'ın attığı ilk adım, kadının horlanması ve uğursuz sayılması anlayışına savaş açmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber hiçbir şeyde uğursuzluğun olamayacağını beyan etmiştir.⁸⁰ İnsanlık onuru bakımından kadın, aynı kaynağın ürünü olarak erkeğe eşittir. *“Ey insanlar, sizi bir tek canlıdan yaratan, ondan da yine onun eşini vücuda getiren ve ikisinden bir çok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinizden korkun.”*⁸¹ Buradaki hitap kadın ve erkeğe birlikte yapılmaktadır.

İslâm, her şeyden önce kadını bir insan olarak telakki etmiştir. Allah'a karşı sorumluluklar açısından erkekle kadın arasında hiçbir fark gözetilmemektedir. İslâm, Cahiliye dönemlerindeki kadınların aleyhindeki uygulamaları kaldırmıştır. Kız çocuklarının diri diri öldürülüp gömülmesini şiddetle yasaklamıştır. *“Küçükken diri diri gömülen kızın hangi suçtan öldürülmüş olduğu sorulduğu zaman... kişi, neler getirdiğini öğrenmiş olacaktır.”*⁸² Aile kurma hakkına sahip olan kadına evlenme konusunda tercih imkanı verilmiş, zorla evlendirilmeyeceği ilkesi getirilmiştir. Anneye karşı saygı gösterilmesi ve ona bakılması öngörülmüştür. Kadınların da eğitim-öğretim faaliyetlerine dahil edilmesi ve bundan mahrum bırakılmaması istenmiştir.⁸³

*“Kadınların üzerinde kocalarının hakkı olduğu gibi, erkeklerin üzerinde de hanımlarının hakkı vardır.”*⁸⁴ *“Kadınların haklarını korumanızı tavsiye ederim.”*⁸⁵ *“Mü'minlerin imân bakımından en kâmilî ahlâkı en güzel olanıdır. Ahlâkı en güzel olanınız da kadınlarına en güzel davranmanızdır.”*⁸⁶ *“Sizin en hayırlınız âilesine karşı en hayırlı olanınızdır.”*⁸⁷ *“Kadınlarınız hakkında Allah'tan korkun! Kuşkusuz siz onları Allah'ın bir emaneti olarak aldınız ve onların cinselliklerini Allah'ın kelimesiyle (nikah akdi ile) kendinize helâl kıldınız.”*⁸⁸ *“Cennet annelerin ayakları altındadır.”*⁸⁹

⁸⁰ Müslim, Selâm H.No: 110-117.

⁸¹ Nisâ, 4/1.

⁸² Tekvîr, 81/8-9, 14.

⁸³ Kadının eğitimiyle ilgili geniş bilgi için bk. Okıç M.Tayyib, *İslâm'da Kadın Eğitimi*, Ank., 1984.

⁸⁴ Tirmizî, Rada', B. 11; İbn Mâce, Nikâh, B.3.

⁸⁵ Buhârî, Enbiyâ, B. 1.

⁸⁶ Ebû Dâvûd, Sünnet, B. 16; Tirmizî, Rada', B.11.

⁸⁷ Ebû Dâvûd, Sünnet, B. 14; Tirmizî, İmân, B.6, Menâsik, B. 63; İbn Mâce, Nikâh, B. 50, Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 472.

⁸⁸ Müslim, Hac,H.No: 147; Ebû Dâvûd, Menâsik, B. 57; İbn Mâce, Menâsik, B. 84; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 73.

⁸⁹ Münâvî, Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-Kadîr*, III, 440, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.

Görüldüğü gibi pek çok hadis kadınlara verilen değeri çok güzel bir şekilde anlatmaktadır.

Nafaka hakkı, mehir hakkı, evin iâşesinin erkeğe ait olması, miras hakkı, eğitim-öğretim hakkı, çalışma hakkı, boşanma hakkı, siyasi vb. haklar kadına verilen değeri ortaya koyan haklardır.

İslâm, kadınla erkeğin insanlık, fazilet, Allah'a makbul kul olma bakımından eşit olduklarını açıklıkla vurgulamış, yaratılıştan gelen ve birbirini tamamlayan farklı kabiliyet ve özelliklerini göz önüne alarak toplum hayatında işbölümünü öngörmüş, bu iş bölümünde öncelikleri belirlemekle beraber ihtiyaç (zaruret) bulunduğu zaman rollerin değişmesine kapıyı açık tutmuştur. İslâm kadınlara tam bir hukuki şahsiyet ve ehliyet tanımış, onları erkeklerin vesayetinden kurtarmıştır. Kadın her nevî akdi yapar, mülk sahibi olur, mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur, ne babası, ne kocası, ne de bir başkası ona müdahalede bulunabilir.⁹⁰ Tarihi süreç içerisinde kültürde oluşan bazı ayıklanması gereken hususlara din gözüyle bakılarak kadınları kendi haklarından mahrum etmek, onlara haksızlık yapmak demektir. Bu tür tortuların ortadan kaldırılması ve bu hususların İslâm'a mal edilmemesi gerekir.⁹¹

Hz. Peygamber, çocukları insan yerine koyarak onları da bir şahsiyet olarak kabul etmiş, kendilerine gereken önemi ve değeri vermiştir. Dolayısıyla hadislerde çocuklarla ilgili pek çok ilke bulmak mümkündür. Hz. Peygamber, onlara rastladığı zaman selam vererek sevgi göstermiş, kucağına alıp okşayıp öpmüştür. Onlarla yeri geldiği zaman şakalaşır ve ilgi gösterirdi. O, hadislerinde çocuk eğitimine dikkat çekerek “Çocuklarınıza ikram edin ve terbiyelerini güzel yapın.”⁹², “Allah'tan korkun ve çocuklarınız arasında adaleti gözetin.”⁹³, “Küçüklerimizi sevmeyen, büyüklerimizi saymayan bizden değildir.”⁹⁴ şeklinde buyurmuştur. O, cemaatle kılınan namazda ağlayan bir çocuk sesi duyduğunda annesine eziyet vermemek amacıyla namazı kısa tutardı.⁹⁵ Çocukların da yaşama hakkı olduğundan onlar ne sûretle olursa olsun

⁹⁰ Karaman Hayreddin, *Kadının Şahidliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi*, sh., 273, İslâmî Araştırmalar, cilt:10, sayı:4, 1997.

⁹¹ Kadınlara ilgili rivayetlerin geniş tahliliyle ilgili bir çalışma için bk. Ateş Ali Osman, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, Beyan Yay., İst., 2000.

⁹² İbn Mâce, Edeb, B. 3.

⁹³ Buhârî, Hibe, B.13; Müslim, Hibât, H.No: 13.

⁹⁴ Tirmizî, Birr, B.15.

⁹⁵ Tirmizî, Ebvâbu's-Salât, B.276.

öldürülemez, satılamaz, anne karnında kürtajla alınamaz.⁹⁶ Anne onu kendisinden ayırmayarak kendi sütünü vererek büyütmeli⁹⁷, baba helal ve meşru rızık ile beslemelidir. Anne ve baba güzel bir eğitim ile onu yetiştirmeli, meslek sahibi yaparak topluma faydalı bir insan olarak kazandırmalıdır. Yüzme, koşu, atıcılık ve güreş gibi sporlar da çocuklara öğretilmelidir. Çocuk ergenlik dönemine girinceye kadar dinî yükümlülüklerle sorumlu değildir.⁹⁸ Bahsettiğimiz bu konularla ilgili hadislerin sayısı küçümsenmeyecek kadar çoktur. Hz.Peygamber, bütün bunları yerine getirenleri hadislerinde övmüş ve bu görevleri yerine getiren anne-babaların karşılıksız bırakılmayacaklarını bildirmiştir.

8- İKTİSADÎ HAKLAR

Yüce Allah, yeryüzünün bütün imkanlarını insanların istifadesine sunmuştur. İnsana düşen bu imkanlardan yararlanmak için gereken çalışmaları yapmaktır. *“Allah geçiminizi temin edesiniz diye gündüzü, dinlenesiniz diye de geceyi yaratmıştır.”*⁹⁹ Dolayısıyla Allah, insanın zamanını dinlenme ve çalışma zamanı olarak ikiye ayırmıştır. *“Mal ve evlat dünya hayatının süsüdür.”*¹⁰⁰ âyeti de dünya hayatının câzibesine dikkat çekmektedir.

İktisadî hak ve hürriyetler, İslâm’ın kabul ettiği diğer hürriyetleri tamamlayan hürriyetler olarak kabul edilmektedir. Zira insan, şahsî ve fikrî hürriyetlere sahip olduğu gibi, insanî bütün güç ve enerjisi ile topluma faydalı işler yapması için ona çalışma, kazanma ve mülk edinme imkânı veren iktisadî hürriyetlere de muhtaçtır.¹⁰¹

Her insan, ekonomik yönden belli bir refah düzeyinde yaşamak ister. Bu seviyeyi tutturabilmek için çalışması, çaba göstermesi gerekir. Kişinin kendi geçimini ve âilesinin geçimini sağlaması için de çalışması dinî bir zorunluluktur. Kendi ihtiyaçlarını giderdikten sonra malının bir kısmını başkalarıyla paylaşma erdemliliğini göstermelidir.

⁹⁶ Her türlü cinayetin ne derece büyük günah olduğu konusunda bk.Enâm, 6/151, İsrâ, 17/31, Saff, 61/12, Tekvîr, 81/8-9, İbrahim, 14/6, Kasas, 28/4, Mü’min, 40/25.

⁹⁷ Bk.Bakara, 2/233.

⁹⁸ “İhtilam oluncaya kadar çocuktan kalem (sorumluluk) kaldırılmıştır.” Tirmizî, Hudûd, B.1.

⁹⁹ Nebe , 78/10-11. Benzer bir âyet için bk.Kasas, 28/73.

¹⁰⁰ Kehf, 18/46.

¹⁰¹ Nebhan M. Faruk, a.g.m., sh., 286.

Milletlerin kendi başlarına ayakta durabilmeleri, düşman ülkelerine karşı kendilerini savunabilmeleri, bağımsızlıklarını koruyabilmeleri için güçlü ve kuvvetli olmaları kaçınılmazdır. Nitekim çalışmanın ve kazancın faziletine işaret eden âyet ve hadisler dikkat çekicidir. *“İnsan için çalıştığı için karşılığında başka bir şey yoktur. İnsanın yaptığı amelinin karşılığı mutlaka görülür, sonra yaptıklarının karşılığı ona tamamen verilecektir.”*¹⁰² *“Hiçbir kimse elinin emeğinden daha hayırlı lokma yememiştir. Allah'ın peygamberi Dâvûd aleyhisselâm da kendi elinin emeğini yerdi.”*¹⁰³ *“İyi bir mal, iyi bir insan için ne kadar güzeldir.”*¹⁰⁴

İnsanın helâl yoldan kazandığı ve elde ettiği mal ve servet kutsaldır. Başkasının malına, servetine tecavüz ise haramdır. Hz. Peygamber'in ifadesiyle gönül rızası olmadıkça hiçbir müslümanın malı diğer bir müslümana helâl olmaz.¹⁰⁵ *“Ey imân edenler! Birbirinizin mallarını haram yollarla yemeyin.”*¹⁰⁶ Dolayısıyla *“Malı uğrunda öldürülen şehittir.”*¹⁰⁷ buyurulmaktadır. Hayatın her sahasında dürüstlük önemli olduğu gibi, ticarete de dürüstlüğün önemine dikkat çeken hadislerde şöyle buyrulur: *“Doğru sözlü ve kendine güvenilir tâcir (âhirette) peygamberler, siddikler ve şehidlerle beraber olacaktır.”*¹⁰⁸ *“İnsanlara öyle bir zaman gelir ki, kişi, malı helâlden mi, haramdan mı aldığına hiç aldırmaz.”*¹⁰⁹ Haram ve helâle aldırmaz böyle bir kişinin durumu başka bir hadiste daha vahim bir şekilde şöyle anlatılır: *“...Adam ellerini kaldırarak: Ey Rabbim, Ey Rabbim! diye duâ eder. Halbuki onun yediği haram, içtiği haram, giydiği haram ve haramla beslenmiştir. Böyle bir adamın duâsı nasıl kabul edilir?”*¹¹⁰

İslâm'da çalışan kesimin haklarına riâyet edilmesi ve kimsenin sömürülmemesi esastır. *“Kim bir işçi tutarsa hemen ona (alacağı) ücretini bildirsin.”*¹¹¹, *“İşçinin ücretini alın teri kurumadan ödeyiniz.”*¹¹², *“İşçinin ücretini vermeyen kişinin*

¹⁰² Necm, 53/39-41.

¹⁰³ Buhârî, Buyû, B.15.

¹⁰⁴ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, sh., 97, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1996.

¹⁰⁵ Müslim, Kasâme, H.No: 29.

¹⁰⁶ Nisâ, 4/29.

¹⁰⁷ Buhârî, Mezâlim, B.33; Tirmizî, Diyyât, B. 22.

¹⁰⁸ Tirmizî, Buyû, B. 4. Ayrıca bk. İbn Mâce, Ticârât, B. 1.

¹⁰⁹ Buhârî, Buyû, B. 7, 23.

¹¹⁰ Müslim, Zekât, H. No: 64; Tirmizî, Tefsîr (Bakara sûresi), B. 36; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünenü'd-Dârimî*, Rikâk, B. 39, thk., es-Seyyid Abdullah Haşim, Pakistan, 1984; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 328.

¹¹¹ Nesâî, Eymân, B. 44; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 59.

¹¹² İbn Mâce, Ruhûn, B. 4.

hasmıym.”¹¹³ hadisleri kul hakkına riâyet edilmesinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.

İslâm’da iktisadi faaliyetler içerisinde hırsızlık, faiz, yalan, aldatmak, sahtekârlık, karaborsa, gasb gibi gayr-i meşru yollardan mal edinmek yasaktır.

9- EĞİTİM-ÖĞRETİM HAKKI

İlk emri oku olan,¹¹⁴ bilenlerle bilmeyenlerin bir olamayacağını ifade eden¹¹⁵ İslâm dini aynı zamanda ilim dinidir. Dolayısıyla bu dinin peygamberi ve tebliğcisi konumunda olan Hz. Peygamber de, aynı doğrultuda hareket ederek ilimde öncülük etmiş ve ilim öğrenmenin herkesin hakkı olduğunu insanlara bildirmiştir.

Hz. Peygamber, daha özgür bir ortam olan Medîne’ye hicret ettiğinde ilk yaptığı faaliyetlerden birisi, Mescid-i Nebevî’yi inşâ etmek ve Mescid-i Nebevî’nin arka tarafında kalan ve Suffe denilen kısmı ilmî faaliyetlerin yürütüleceği ilmî bir merkez haline getirmek olmuştur. Bu ilim merkezi İslâm tarihinde ilk üniversite olarak kabul edilmektedir.¹¹⁶ Burada okuyan talebelerin sayısının 400’e kadar yükseldiği rivâyet edilmektedir.¹¹⁷ Hz. Peygamber, buradaki merkezde eğitim-öğretim gören öğrencilerin tüm problemleriyle ilgilenmiş ve onların en güzel bir şekilde yetişmelerini sağlamak için gerekli tedbirleri almıştır. Bu ilmî merkezde en büyük müctehidler, muallimler, komutanlar, valiler yetişmiştir. Bilâhare buradan mezun olanlar diğer bölgelere tayin edilerek görevlendirilmişlerdir. Hz. Peygamber kendilerine getirilen hediyelerin çoğunu burada okuyan öğrencilere vermiştir. Hz. Peygamber’in, burada okuyan talebelere verdiği önemi göstermesi bakımından şu olay çok ilginçtir: Kızı Fâtıma ev işlerinde yorgun ve bitkin düşünce sevgili babasından işlerini yürütecek bir hizmetçi verilmesini istemişti. Hz. Peygamber o sırada ganimetlerle bir savaştan dönüyordu. Hz. Fâtıma’nın bu isteğini “*Suffe talebeleri böyle yoksul yaşarken size nasıl hizmetçi verilir.*” diyerek geri çevirmiştir.¹¹⁸

¹¹³ İbn Mâce, Ruhûn, B. 4.

¹¹⁴ Alâk, 96/1-5

¹¹⁵ Zümer, 36/9

¹¹⁶ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi.*, II, 75.

¹¹⁷ Muhammed Hamîdullah, a.g.e., II, 76.

¹¹⁸ Bk. İbn Sa’d, a.g.e., II,134.

Herkese ilim öğrenmenin farz olduğunu beyan eden Hz. Peygamber¹¹⁹, bir gün mescide girince, mescidde ayrı ayrı oturmuş iki grup insan görür. Bir grup insan zikir ve ibâdetle meşgul olurken diğer grup da ilmî meseleler ile meşgul oluyordu. Hz. Peygamber bir an için durakladı ve her iki halkanın hayır üzere olduğunu belirttiikten sonra ibâdetle meşgul olanlar için “*Bunlar Kur'ân okuyorlar ve Allah'a duâda bulunuyorlar. Duâ ve niyâzlarını Allah dilerse kabul eder ve verir, dilerse vermez. Öbür gruptakilere gelince onlar ilim öğreniyorlar ve öğretiyorlar. Ben ancak muallim olarak gönderildim*” diyerek ilim halkasına dahil olur.¹²⁰

Hz. Peygamber erkeklere ders verdiği gibi istek üzerine kadınlar için de haftanın bir gününü tahsis ederek onların eğitim-öğretimlerine de gereken önemi vermiş, onların da bilgili, kültürlü olmaları için çaba sarfetmiştir. Çünkü o biliyordu ki, eğitim-öğretim kadınların da en doğal hakkıdır.¹²¹

Eğitim-öğretim hakkından kimsenin mahrum edilmemesini isteyen Hz. Peygamber, bu konuda insanları bilinçlendirmek ve haklarına sahip kılmak için ilmi övücü, ilmin gerekliliği ve önemi konusunda pek çok hadis irâd etmiştir. Âlimler kitaplarında bazı bölümleri ilme tahsis ederek Hz. Peygamber'in hadislerini bu kısımlarda toplamışlardır.¹²²

Medine döneminde eğitim-öğretim seferberliğine girişen ve Medine'yi ilmi bir merkez yapma niyetinde olan Hz. Peygamber, okuma-yazma oranının artırılması için yoğun çaba göstermiştir. Bedir Savaşı'nda esir alınan müşriklerden okuma-yazma bilenlerin her birine 10'ar müslüman çocuğa okuma-yazma öğretme karşılığında serbest bırakılma şartını getirmiştir.¹²³ Onun bu güzel faaliyeti daha sonraki nesiller için güzel bir örnek olmuştur. Hz. Peygamber ilme o derece önem vermiş ki, sahâbeden bazı kişilerden Arapça dışında başka diller öğrenmelerini de istemiştir. Örneğin Kur'ân kâtiplerinden olan Zeyd b. Sâbit'e İbrânice öğrenmeyi emretmiş ve Zeyd bu dili öğrenmiştir.¹²⁴

¹¹⁹ İbn Mâce, Mukaddime, B. 17.

¹²⁰ İbn Mâce, Mukaddime, B. 17.

¹²¹ Buhârî, İlim, B.36; Ayrıca bk. Muhammed Hamîdullah, a.g.e., II, 79.

¹²² Bu hadislere toplu bir bakış için Hadis kaynaklarının Kitabı'l-İlim bölümlerine bakılabilir. Bu konuda müstakil bir çalışma için bk. Yusuf el-Kardavî, *Hz. Peygamber ve İlim*, trc. Dilâver Selvi, Şûle Yay. İst., 1991.

¹²³ İbn Sa'd, a.g.e., II, 22; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 246.

¹²⁴ Muhammed Hamîdullah, a.g.e., II, 82.

10- GAYR-İ MÜSLİMLERE TANINAN HAKLAR

İslâm toplumu, var olduğundan beri (İslâm'ın başlangıcından itibaren) hiçbir zaman sadece müslümanların yaşadığı homojen bir toplum olmayıp, içinde değişik inançlara sahip cemaat ve grupların birlikte yaşadığı mozaik bir toplum özelliğine sahiptir. Hz. Peygamber, Medine döneminde “Medine vesikası” dediğimiz gayr-i müslimlerle birlikte yaşama örneğini ve usulünü hukuki ve uygulamalı olarak göstermiştir.

Hz. Peygamber Medine’de yaşayan bütün grupları rızalarıyla kendi hakimiyeti altında birleştirerek, siyasetinin çok önemli ve başarılı dönüm noktalarından birini gerçekleştirmiştir.¹²⁵

İslâm dini, sorumlulukları kabul ve red açısından insanları inananlar ve inanmayanlar diye iki gruba ayırır.¹²⁶ Bu temel ayırım dışında İslâmiyet insanlar arasında ırk, renk, dil ve ülke esasına dayalı başka herhangi bir fark gözetmez.¹²⁷ Müslümanlar, ilâhi dinlerin asıllarına inandıkları gibi, Allah tarafından gönderilen peygamberler arasında da herhangi bir ayırım yapmamaktadırlar. Dolayısıyla barış içerisinde yaşamak isteyen gayr-i müslimler temel hak ve özgürlüklere sahip olarak yaşama imkanına sahiptirler. İslâm toplumunda yaşayan insanlar genel olarak üç gruptur: 1-Müslümanlar. 2-Zimmîler: Dini farklı olduğu halde müslümanlarla birlikte yaşayanlar. 3-Müste'menler: İslâm ülkesi vatandaşı olmayan, izin ve pasaport ile İslâm ülkesine giren bütün yabancılar.¹²⁸ Zimmîler vatandaş olduklarından, müslüman yurttaşlar gibi bütün hak ve hürriyetlerden istifade ederek tüm medenî hukuk muâmelelerini yapabilirler.¹²⁹ Can ve mal güvenliği, inanç ve ibâdet hürriyeti, ikâmet ve seyahat hürriyeti, çalışma hürriyeti, sosyal güvenlik gibi hak ve hürriyetlere sahiptirler.¹³⁰ Din farklılığından dolayı onların hakları ihlal edilemez. Hadiste “Her kim

¹²⁵ Polat Selahattin, *Hz. Peygamber'in İttifak ve Teminat Antlaşmalarındaki Diplomatik Taktikler*, sh., 117, E.Ü.İ.F.D., sayı:5, Kayseri, 1988.

¹²⁶ Bk.A'raf, 7/87, Kehf, 18/29, Teğâbün, 64/2.

¹²⁷ Özel Ahmet, *Gayr-i Müslim Mad.*, T.D.V.İ.A., XIII, 418, İst., 1996.

¹²⁸ Bk. Akgündüz Ahmet, a.g.e., sh., 48; Armağan Servet, a.g.e., sh., 78.

¹²⁹ Bk. Armağan Servet, a.g.e., sh., 45; Karaman Hayrettin, *İslâm'a Göre İnsan Hakları ve Ödevleri*, sh., 238; Bardakoğlu Ali, a.g.e., XIII, 420-421; Bayraktar İbrahim, *İslâm'ın İnsana Tanıdığı Bazı Temel Haklar ve Vedâ Hutbesi*, sh., 254, Atatürk Ü.İ.F.D., sayı: 9, Erzurum, 1990.

¹³⁰ Bardakoğlu Ali, a.g.e., XIII, 420-421.

bir zimmîye zulmeder veya taşımaktan âciz olduğu yükü yüklerse o kimsenin hasmıyım."¹³¹ buyurulmuştur.

Gayr-i müslimlerin pek çok hakka sahip olmakla beraber, en geniş manada inanma ve ibâdet etme özgürlüğüne de sahip oldukları şu tarihi olaydan açıkça anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber Necrân hristiyanlarına yazdığı mektupta şöyle buyurmuştur: "*Necran ve etrafındakiler için kanları, dinleri, kilise ve ruhbanları, din adamları... Allah ve Rasûlü'nün garantisi ve teminatı altındadır.*"¹³² Dolayısıyla onların canları, malları müslüman tebanınki gibi İslâm devleti tarafından korunmuştur.¹³³ "*Onların Allah'tan başka taptıklarına sövmeyin ki, onlar da bilmeyerek aşırı gidip Allah'a sövmesinler.*"¹³⁴ âyeti de onlara karşı nasıl hareket edileceği konusunda strateji vermektedir. Asırlar boyunca bu anlayış devam ede gelmiştir. Geniş bir hürriyet ve müsamaha ortamının oluşması sayesinde gayr-i müslimler, aralarında mezhep farklılığı olan kendi dindaşları içinde bulamadıkları bir güvenle İslâm toplumunda yaşamış, hayatın her sahasında büyük etkinlikler göstermişlerdir.¹³⁵

Hz. Peygamber, savaşlarda uluslararası kabul edilen savaş hukukuna da riâyet etmiş ve askerlerine yaşlılara, çocuklara, kadınlara, mâbedlere kapanmış din adamlarına dokunulmamasını, hayvanların telef edilmemesini, ağaçların tahrib edilmemesini¹³⁶, alınan esirlere iyi muâmele yapılmasını ve insanca davranılmasını, her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir.¹³⁷

Barış içerisinde kaldıkları sürece gayr-i müslimlerle savaşılmaz. Yapılan anlaşmalara riâyet edilir. "*Eğer barışa meylederlerse sen de onlara yanaş, Allah'a güvenip dayan.*"¹³⁸ Mekke fethedildiği zaman Hz. Peygamber isteseydi tüm gayr-i

¹³¹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, sh., 203-204, terc., Ali Özek, İ.Ü.Y., İst., 1973. Ayrıca bk. Ebû Davud, *Harac ve'l-İmâre*, B. 33.

¹³² İbn Sa'd, a.g.e., I, 266; Ebu Yusuf, a.g.e., sh., 127-128; Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, sh., 222, terc., Cemaleddin Saylık, Düşünce Yay., İst., 1981; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, sh., 196, 198.

¹³³ Ebu Yusuf, a.g.e., sh., 71.

¹³⁴ En'âm, 6/108.

¹³⁵ Bardakoğlu Ali, a.g.e., XIII, 424.

¹³⁶ Konuyla alâkalı hadisler için bk. Mâlik, Muvattâ, Cihâd, H. No: 3; Buhârî, Cihâd, B. 147-148; Müslim, Cihâd, H. No: 2.

¹³⁷ İbnü'l-Esrî, a.g.e., II, 92.

¹³⁸ Enfâl, 8/61.

müslimleri katledebilirdi. Ancak O, böyle yapmadı, hoşgörüyle hareket etti, onları affetti, neticede Mekkeliler kendi özgür iradeleriyle müslüman oldular.¹³⁹

Kısaca gayr-i müslimler barış içerisinde kaldıkları sürece İslâm toplumunda kendi dinî-kültürel kimliklerini koruyarak barış, hoşgörü ve emniyet içerisinde huzurlu bir şekilde yaşamışlardır.

11- İŞKENCENİN YASAK OLUŞU

Tarih boyunca insanın yaşadığı her coğrafyada işkence ve kaba kuvvet öteden beri var olagelmıştır. Günümüz bazı toplumlarında hala işkencenin var olması başlı başına bir insanlık problemidir. İnsana değer veren anlayış ve düşünceler, işkencenin her türlüüne karşı çıkmakta ve işkence yanlılarıyla mücadele etmektedir. “İşkence, artık uluslararası bir insanlık suçu olarak kabul edilmektedir.”¹⁴⁰ Bu anlayış teorik olarak pek çok sözleşme ve bildiriye yerini almıştır. İslâm dini, asırlar öncesinden hangi gerekçeyle olursa olsun işkencenin her çeşidini yasaklamıştır.

İnsanlara insanca ve insan haysiyetine yaraşır herhangi bir değer verilmediği zalim ve karanlık devirlerde, hemen her zaman işkenceye, bir yargılama ve cezalandırma vasıtası olarak başvurulmuştur. İşkence, insanın değerine, şerefine, haysiyetine ve tabiatına tamamen zıt bir iştir.¹⁴¹ Kur'ân ve Sünnet, işkence, zulüm ve insanlık dışı tasarrufları engellemek için her türlü alt yapıyı oluşturmuş ve gerekli tedbirleri almıştır.¹⁴²

Peygamberlerin ortak yönlerinden biri de zalim kavimleri tarafından eziyet ve işkence görmeleridir. Hz.İbrahim'de olduğu gibi diri diri ateşte yakılma olayı dahi yaşanmıştır. Hz. Peygamber de inancından dolayı değişik şekillerde eziyet ve işkence görmüştür. Ashâbının da aynı şekilde inançlarından dolayı çok ağır işkence gördüğü kaynaklarda anlatılmaktadır. Yasir âilesi, Bilâl-ı Habeşî, Ebû Zer, Habbab b. Eret gibi sahabîlerin işkence gördükleri tarihen sabittir. İşkence olayına karışanlar insanlıktan nasibi olmayan kişilerdir.

¹³⁹ Bk. Müslim, Cihâd, H.No: 84.

¹⁴⁰ Aydın Hakkı, a.g.e., sh., 7.

¹⁴¹ Aydın Hakkı, a.g.e., sh., 50.

¹⁴² Aydın Hakkı, a.g.e., sh., 71.

H. Peygamber, ashabından birini bir savaş veya seriyyeye komutan tayin ettiğinde o kişiye savaşta dikkat edeceği bazı talimatlar verirdi. Bu talimatlar arasında ahde vefa gösterilmesi, işkence yapılmaması, insan organlarının kesilmemesi, çocukların öldürülmemesi gibi konular yer almaktadır.¹⁴³ “*Kullarıma işkence etmeyiniz.*”¹⁴⁴ şeklinde nakledilen kudsi hadis de, işkencenin kötü olduğuna işaret etmektedir. Hadislerde kavga ederken dahi bazı hususlara dikkat edilmesi istenmektedir. “*Biriniz din kardeşiniz ile dövüşmek zorunda kalırsa, sakın yüzüne vurmasın. Çünkü Allah, Adem’i kendi suretinde yarattı.*”¹⁴⁵ Bugün gerek ülkemizde ve gerekse ülkelerarası yapılan sportif müsabakalarda boks gibi insan onuruyla bağdaşmayan bazı sporların kaldırılmasının gerektiği kanısındayız.

H. Peygamber bırakın insanlara eziyet etmeyi, işkence yapmayı, hayvanlara dahi eziyet edilmesini, dövülmesini, aç-susuz bırakılmasını yasaklamış ve böyle yapanların cezalandırılacağını ifade etmiştir.¹⁴⁶

Temel bir prensip olarak İslâm hukukunda işkence yoluyla yargılama yapmak mümkün değildir. Allah, Rasûlullah ve İslâm âlimleri buna şiddetle karşıdırlar. Zanlı, suçla ilgili açık-maddi deliller dışında, kendi aleyhine tehditle ve işkence altında suçlu işlediğini itiraf etmeye veya aleyhine delil getirmeye zorlanamaz.¹⁴⁷

H. Peygamber, “*Allah her hususta iyilikle hareket etmeyi emretmektedir. O halde öldürürken bile en iyi ve en güzel tarzda öldürünüz.*”¹⁴⁸ buyurarak eziyet edilmesini, işkence yapılmasını yasaklamıştır.¹⁴⁹ O, savaş dışında hiç bir insana vurmamış, hiç bir köle ve câriyeye dokunmamıştır.¹⁵⁰

¹⁴³ Müslim, Cihâd, H.No:3; İbn Mâce, Cihâd, B. 38; Tirmizî, Siyer, B.48; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 300.

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 172-173.

¹⁴⁵ Müslim, Birr, H.No: 115.

¹⁴⁶ Buhârî, Zebâih, B.25, Enbiyâ, B. 54; Müslim, Selâm, H.No: 151-152, Birr, H.No: 133-134; Nesâî, Dahâyâ, B. 42; Dârimî, Edâhî, B. 16.

¹⁴⁷ Aydın Hakkı, a.g.e., sh., 217.

¹⁴⁸ Müslim, Sayd, H. No:57.

¹⁴⁹ İbn Sa’d, a.g.e., III, 14.

¹⁵⁰ İbn Sa’d, a.g.e., I, 367-368; Tirmizî, *Şemâil-i Şerif*, sh. 351, terc. ve şerh: Hüsâmüddîn en- Nakşibendî, Sadeleştiren: M. Sadık Aydın, Hilal Yay., Ank., 1976.

12- CEZÂİ MÜEYYİDELERİN AMACI

Toplumların sahip oldukları hak ve özgürlüklerini korumak ve devam ettirebilmek için bu hak ve özgürlüklerini güvence altına almaları gerekmektedir. Sorumlu bireylerin yetiştirilmesi zorunlu olduğu gibi, hak ve özgürlükleri tehdit ve ihlal edecek olan kişilere karşı bazı cezai müeyyidelerin konulması da kaçınılmazdır. Yeryüzünde suç işleyip de cezanın verilmediği bir toplum veya ülke gösterilemez. Çünkü cezalar, ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmaktadır. İslâm'da konulan cezaların amacı insanlara acı vermek olmayıp, ferdi suç işlemekten alıkoymak ve caydırmaktır. Böylece bu amaç gerçekleştiğinde toplumda can, mal, ve nesil emniyeti sağlanarak hak ve özgürlükler güvence altına alınmış olur. Dolayısıyla toplumda bu konularda güvenliğin sağlanması için bazı cezâî müeyyidelere ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁵¹ Hak ettiği ölçüde cezalandırmak, her şeyden önce, cezalandırılanın değil, diğer toplum bireylerinin insan hakkının güvencesidir.¹⁵²

Şunu da belirtmek gerekir ki, şüphe ve tereddüt bulunduğu zamanın lehine hüküm verilmesi esastır. *“Elinizden geldiği kadar Müsümanlardan cezaları kaldırmaya çalışınız. Elinizde beraat etmesi için delil varsa, maznunu serbest bırakınız. Çünkü hâkimin afa yanılması, cezalandırmada yanılmasından daha iyidir.”*¹⁵³ *“Şüpheli durumlarda cezaları kaldırınız.”*¹⁵⁴ şeklinde vârid olan hadisler, cezaların şüphe ve tereddütlerin olmadığı yerde uygulanmasını öngörür.

Kısaca cezaların, insan ve toplumun güvenliğini sağlamak için caydırıcı fonksiyona sahip olmaları gerekir. Caydırıcılık özelliği olmayan cezai müeyyidelerin bir faydası olamaz. Dolayısıyla bazı cezalar ağır da olsa, önemli olan fonksiyon icra ederek toplumun rahat ve güvenlik içerisinde yaşamasını sağlamaktır. Can ve mal güvenliği sağlanmamış bir toplumda insanlar korku ve tedirginlik içerisinde yaşamaya mahkum olurlar.

¹⁵¹ Bk. Gazzâli, *el-Mustasfa (İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)*, I, 333, terc., Yunus Apaydın, Rey Yay., Kayseri, 1994; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, IV, 26-29, terc., Mehmet Erdoğan, İz Yay., İst., 1993.

¹⁵² Hatemi Hüseyin, *İslâm'da İnsan Hakkı ve Adâlet Kavramları*, sh., 13, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.

¹⁵³ Tirmizî, *Hudûd*, B. 2.

¹⁵⁴ Ebû Yusuf, a.g.e., sh., 243.

SONUÇ

Dünyada ve ülkemizde yükselen değerler arasında “insan hakları” kavramı gittikçe daha bir önem kazanmaktadır. İnsan haklarının toplumda hâkim olması herkesin arzu ve isteğidir. Bu hakları insanlara kimse vermiş değildir, bundan dolayı da kimse alamaz. Dünyaya ikinci kez gelme imkanına sahip olmadığının bilincinde olan insan, ilahi kudretin kendisine bahsettiği haklara sahip olarak onurlu ve insanca yaşamayı arzu etmektedir. İnsan haklarının toplumda hâkim olabilmesi için ferde ve topluma pek çok yükümlülükler düşmektedir. İslâm’a göre herkes sorumlu olup üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmekle görevlidir.

İslâm dini, insana üstün bir değer vermekle beraber, onun erdemli ve onurlu bir şahsiyet olarak yetişmesi için gerekli tedbirleri almıştır. İslâm’ın istediği modelde insan yetiştiği takdirde insan hakları ihlallerinin asgariye ineyeceği kesindir. İnsan haklarının güvencesi büyük ölçüde burada yatmaktadır. Yoksa salt cezai müeyyideler çare değildir. Burada eğitimin önemli ölçüde rolü söz konusudur. Bazı İslâm ülkelerinde insan hakları ihlalleri yapılıyorsa bunun suçlusu İslâm değil, istenilen kalitede -insan haklarına saygılı- birey yetiştiremeyen bu toplumlardır.

Hz. Peygamber, diğer peygamberler gibi, insan haklarını toplumda egemen kılmak, insanca bir yaşam sağlamak için çalışmış ve bu konuda örnek olmuştur. İnsan haklarıyla ilgili pek çok hadisten evrensel mahiyette ilkeler çıkarmak mümkündür. İnanç, ibadet ve düşünce özgürlüğü, can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması müslim-gayr-i müslim herkes için geçerli olan hususlardır. İnsanlar arasında haksızlık, zulüm ve işkencenin her çeşidinin yasaklanması, hak, adalet ve eşitlik gibi değerlerin hakim kılınması esastır. Hz.Peygamber, kişinin sahip olduğu hakların hangi niyetle ve ne adına olursa olsun gasp edilmemesi ve çiğnenmesi gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur.

KAYNAKÇA

- * Abdullah Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, terc., Nureddin Demir, Kayıhan Yay., İst., 1983.
- * Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), *Müsned* (I-VI), Çağrı Yay., İst., 1982.
- * Akgündüz Ahmet, *İnsan Hakları Alanında Temel Belgeler ve İslâm*, Nûn Yay., İst., 1996.
- * Armağan Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, D.İ.B.Y., Ank., 1987.
- * Atalay Orhan, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yay., İst., 1999.
- * Ateş Ali Osman, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, Beyan Yay., İst., 2000.
- * Aydın Hakkı, *İslâm ve Modern Hukukta İşkence*, Beyan Yay., İst., 1997.
- * Bardakoğlu Ali, *Hak Mad.*, T.D.V.İ.A., XV, İst., 1997.
- * Bayraktar İbrahim, *İslâm'ın İnsana Tanıdığı Bazı Temel Haklar ve Vedâ Hutbesi*, Atatürk Ü.İ.F.D., sayı: 9, Erzurum, 1990.
- * Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *el-Edebü'l-Müfred*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1996.
- ....., *Sahîh-i Buhârî* (I-VIII), Çağrı Yay., 2. bsk., İst., 1982.
- * Cassâs, Ahmed b. Ali (ö.370/980), *Ahkâmü'l- Kur'ân* (I-III), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993.
- * Çağırıcı Mustafa, *Hak Mad.*, T.D.V.İ.A., XV, İst., 1997.
- * Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö.255/869), *Sünenü'd-Dârimî* (I-II), thk., es-Seyyid Abdullah Haşim, Pakistan, 1984.
- * Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, es-Sicistânî (ö.275/888), *Sünen* (I-II), Çağrı Yay., İst., 1981.
- * Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (ö.224/839), *Kitâbu'l-Emvâl*, terc., Cemaleddin Saylık, Düşünce Yay., İst., 1981.
- * Ebû Yusuf (ö.182/798), *Kitâbu'l-Harac*, terc., Ali Özek, İ.Ü.Y., İst., 1973.
- * Ekrem Ziya Umerî, *Medine Toplumunu*, terc., Nureddin Yıldız, Risâle Yay., İst., 1992.
- * Eskicioğlu Osman, *İslâm ve Uluslararası Adâlet*, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.
- * Gazzâli Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111), *el-Mustasfâ (İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi I- II)*, terc., Yunus Apaydın, Rey Yay., Kayseri, 1994.
- * H. Kazım Kadri, *İnsan Hakları Beyannâmesinin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, Yayınlayan: Osman Ergin, İst., 1949.
- * Hâkim en-Nîsâbûrî (ö.405/1014), *el-Müstedrek* (I-V), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.
- * Hatemi Hüseyin, *İslâm'da İnsan Hakkı ve Adâlet Kavramları*, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.
- * Hatipoğlu M.Sait, *Hilâfetin Kureyşliliği*, A.Ü.İ.F.D., XXIII, Ank., 1978.
- * Heyet, *İlmihal II (İslâm ve Toplum)*, İSAM, İst., 1999.
- * İbn Hişâm, Abdümelik b. Hişâm (ö.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (I-II), thk., Süheyl Zekar, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1992.
- * İbn İshâk (ö.151/768), *Siyeru İbn İshâk*, thk., M.Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981.
- * İbn Mâce, Ebû Abdillâh el-Kazvîni (ö.275/888), *Sünen* (I-II), thk., M. F.Abdulbaki, Dâru'l-Fikr, trs.

- * İbn Sa'd (ö.2307844), *Tabakâtu'l-Kübrâ* (I-VIII), Dâru Sâdır, Beyrut, 1985.
- * İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh* (I-IX), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 6. bsk., Beyrut, trs.
- * Kapar M.Ali, *H.z.Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, Esra Yay., Konya, 1993.
- * Karaman Hayreddin, *İslâm'a Göre İnsan Hakları ve Ödevleri*, Yeni Türkiye, sayı: 21, Ank., 1998.
- ....., *Kadının Şahidliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi*, İslâmi Araştırmalar, cilt:10, sayı:4, 1997.
- * Karatepe Şükrü, *İnsan Haklarının İlâhî Temelleri*, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.
- * Kırbaçoğlu M.Hayri, *İslâm ve İnsan Hakları Üzerine -Eleştirel Bir Yaklaşım-*, Yeni Türkiye, sayı: 21, Ank., 1998.
- * Kocaoğlu A.Mehmet, *Ekonomik ve Sosyal Haklar*, Yeni Türkiye, sayı: 22, Ank., 1998.
- * Mâlik b. Enes (ö.179/795), *el-Muvatta'*, thk., M.F. Abdülbaki, trs.
- * Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (I-II), terc., M.Said Mutlu-Salih Tuğ, İrfan Yay, İst., trs.
- ....., *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, terc., Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İst., 1997.
- * Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Mekâsîdu's-Şerîati'l-İslâmiyye (İslâm Hukuk Felsefesi Gaye Problemi)*, terc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan, Rağbet Yay., 3. bsk., İst., 1999.
- * Muhammed Umara, *Adâlet Öğretisinde İnsan Olma Hakkı*, terc., Ali Aslan, 1996.
- * Münâvî, Muhammed Abdurrauf (ö.1031/1622), *Feyzu'l-Kadîr* (I-VI), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- * Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (ö.261/874), *el-Câmiu's-Sahîh* (I-V), thk., M. F. Abdülbaki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1956 .
- * Nebhan M.Faruk, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, terc., Servet Armağan, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İ.Ü.E.F.Y., cild: VII, cüz: 1-2, İst., 1978.
- * Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (ö.303/915), *Sünen* (I-IV), Çağrı Yay., İst. 1981.
- * Okiç M.Tayyib, *İslâm'da Kadın Eğitimi*, Ank., 1984.
- * Özdağ Ümit, *Batı'da İnsan Haklarının Doğuşu*, Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994), T.D.V.Y., Ank., 1996.
- * Özel Ahmet, *Gayr-i Müslim Mad.*, T.D.V.İ.A., XIII, İst., 1996.
- ....., *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, T.D.V.Y., Ank., 1996.
- * Polat Selahattin, *H.z. Peygamber'in İttifak ve Teminat Antlaşmalarındaki Diplomatik Taktikler*, E.Ü.İ.F.D., sayı:5, Kayseri, 1988.
- * Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan Yay., İst., 1969.
- * Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, terc. İbrahim Sarmış, Fecr Yay., Ank., 1999.
- * Suyûtî Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Lübâbu'n-Nukûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.
- * Şâtîbî İbrahim b. Musa (ö.790/1388), *el-Muvâfakât* I-IV, terc., Mehmet Erdoğan, İz Yay., İst., 1993.
- * Şekerci Osman, *İnsan Hakları Alanında Temel Belgeler ve İslâm*, Nûn Yay., İst., 1996.
- * Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- * Thomas Paine, *İnsan hakları*, terc., M.Osman Dostel, M.E.B.Y., İst., 1998.

- * Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö.279/892), *Sünen* (I-V), thk., A.M.Şakir-M.F.Abdülbaki- İ.Adve Avad, Kahire, 1938.
- ....., *Şemâil-i Şerif*, terc. ve şerh: Hüsâmüddîn en- Nakşibendî, Sadeleştiren: M. Sadık Aydın, Hilal Yay., Ank., 1976.
- * Ünalın Abdülkadir, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, İzmir, 1997.
- * Vâhidî Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed(ö.468/1076), *Esbâbu'n-Nüzûl*, thk., es-Seyyid el-Cümeylî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1994.